

Wkład Hadży Seraji Szapszała do turkologii: tryb złożyczący i udział w *Słowniku karaimsko-rosyjsko-polskim*

Henryk Jankowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Neofilologii

**Haji Seraia Shapshal's Contribution to Turkic Studies:
Malevolitive Modality and the Karaim-Russian-Polish Dictionary**

Summary: The aim of this paper is to assess part of Haji Seraia Shapshal's contribution to Turkic studies, his article of 1939 on the suffix *-yur(u) ~ -yyr(y)* and his work on the *Karaim-Russian-Polish Dictionary* (1974). While the dictionary is well known among Turkologists and many researchers have used it in their studies, the aforementioned article has passed almost completely unnoticed. In this article Shapshal discusses the word formative *-yur ~ -yyr* suffix, known in Turkic studies, but also describes the completely unknown function of this suffix as an exponent of malevolence. Therefore, we may say that there are two different, but homophonous suffixes. Shapshal's contributed the dictionary not only as a member of the editorial board, but also as an author who compiled many of the entries. Shapshal's painstaking work on the entries for the dictionary is especially valuable, since he excerpted many words from Old Karaim texts and prepared most of the entries for the Crimean dialect.

Keywords: Haji Seraia Shapshal, Turkic studies, grammar, lexicography

1. Uwagi wstępne

Pośród prac turkologicznych Hadży Seraji Szapszała chciałbym omówić dwie. Pierwsza z nich to artykuł o „starotureckim przyrostku *-yur(u) ~ -yyr(y)*”

(Szapszał 1939), druga to udział Szapszała w słowniku karaïmsko-rosyjsko-polskim (Baskakow, Zajączkowski, Szapszał red. 1974, dalej: KRPS). O ile słownik jest powszechnie znany w całym świecie turkologicznym i był wykorzystywany przez jeśli nie setki, to dziesiątki badaczy oraz doczekał się kilku recenzji, artykułów Szapszała, choć zamieszczony w znanym i uznanym wówczas czasopiśmie orientalistycznym, o ile wiem, został wykorzystany tylko w dwóch polskich pracach turkologicznych (Jankowski 2010, Aqtay oraz Jankowski 2011). Jak pisał Szapszał (1939: 84), przyrostek ten, występujący w języku krymskotatarskim i krymskokaraïmskim, nie został przez żadnego z badaczy zauważony. Niestety – poza wyżej wskazanymi pracami – dalej milczą o nim zarówno wszystkie opracowania języka karaïmskiego (Pritsak 1959, Prik 1976, Çulha 2010)¹, jak i ogólnoturkologiczne opracowania poświęcone morfologii (Räsänen 1957, Teñišov 1988). O przyrostku tym, który jest wykładnikiem modalności, nie wspominają też opracowania poświęcone modalności w językach turkijskich².

2. Przyrostek *-yur(u) ~ -yyr(y)* – wykładnik modalności złożyczącej

Jak Szapszał (1939: 84) wykazał, przyrostek *-yur(u) ~ -yyr(y)* zachował się w „jakkichś 13 zwrotach, używanych tylko w mowie potocznej, i do tego przeważnie przez kobiety, tak tatarskie, jak również (i to szczególnie – karaïmskie)”. Poniżej przedstawię wszystkie przykłady Szapszała tak, jak zostały podane wraz z tłumaczeniami na polski. Dość niejednolitą pisownię autora *l ~ ł* ujednolicam i poprawiam oczywiste literówki, podając w przypisach dokładne formy oryginalne.

- (1) *jyldyrym uryyur(u)* ‘ten, którego ma porazić (uderzyć) piorun (tj. żeby cię piorun trzasł!)’; przeznaczony, skazany na uderzenie piorunu’.
- (2) *közi çyqqyr(y)* ‘ten, któremu ma wypłynąć (który ma stracić) oko; (żeby stracił oko)’.
- (3) *šišip qalyyr(y)*³ ‘ten, który pozostanie spuchnięty (żeby on spuchł!)’.
- (4) *kelip jetiřmegir(i)* ‘ten, który nie zdąży przyjść (żeby nie zdążył przyjść!)’.

¹ Jak wiadomo, gramatyki Musajewa (Musaev 1964, 1977) omawiają jedynie zachodniokaraïmski.

² W tym najnowsza i najpełniejsza rozprawa Rentzcha, choć autor zastrzega w niej, że nie omawia wszystkich form we wszystkich językach turkijskich, lecz poszczególne typy modalności i najbardziej typowe dla nich środki wyrażania (Rentzsch 2013: 7).

³ Dokładnie: *šišip qalyyr(y)*.

- (5) *jerge batqyr(y)*⁴ ‘żeby zapadł (zapadnie się) pod ziemię!’.
- (6) *tojip onmayyr(y)*⁵ ‘żeby nasyciwszy się nie był w pomyślności (zadowolony)!’.
- (7) *otqa küjgir(i)* ‘żeby się upiekł na ogniu!’.
- (8) *qan qusqur(y)* ‘żeby krwią charkał!’.
- (9) *qarny tojmayyr(y)* ‘żeby żołądek jego się nie nasycił!’.
- (10) *damla bolıur(u)*⁶ ‘żeby go paraliż chwycił!’.
- (11) *ölet alyyr(y)* lub *qyrıy(ry)*⁷ ‘żeby go uniosło (ogarnęło) powietrze morowe!’.
- (12) *qutly bolıur(u)* (*oroztu bolıuru*)⁸ ‘żeby był (niech będzie) szczęśliwy!’.
- (13) *qutsyz bolmayıry*⁹ ‘żeby nie był (niech nie będzie) nieszczęśliwy!’.

Szapszał dodał, że przykłady te zapisał, przysłuchując się rozmowom między kobietami, i że więcej form nie zanotował. Zapytane kobiety odpowiadały, że tylko te formy są używane i tylko w takich połączeniach (Szapszał 1939: 85). Znaczy to, że mamy do czynienia ze zwrotami zakrzepłymi, a nie z formą otwartą, co jest typowe dla form gramatycznych.

Z przytoczonych przykładów widać, że są to typowe formy modalne. We wszystkich trzynastu przykładach wypowiedzący, który w żadnym przypadku nie jest podmiotem gramatycznym wypowiedzi, wypowiada życzenie, skierowane do innej osoby. Jedynie w jednym wypadku (12) jest to życzenie pomyślności, we wszystkich pozostałych mamy do czynienia ze złożyczeniem. Sam Szapszał pisze: „Forma w ten sposób powstała ma znaczenie błogosławieństwa, życzenia, częściej przekleństwa” (1939: 84). Nieco niejasne jest, do kogo wypowiedzi te są skierowane. Otóż wprawdzie wszystkie trzynaście przykładów tłumaczonych jest w trzeciej osobie, a więc byłaby to modalność najbliższa trybowi tradycyjnie nazywanemu *iussivus*, ale jeden z czterech przykładów tatarskich, podanych przez Szapszała za jakimś Wajsosem:

- (14) *jüz töben ketkiri* ‘żebyś poleciał do góry nogami!’ (Szapszał 1939: 86),

w dodatku opatrzony następującym przypisem: „Mówią kobiety chłopakom, włączając przez swawolę na drzewo” wyraźnie wskazuje na wypowiedź skierowaną

⁴ Dokładnie: *jerge butqyr(y)*.

⁵ Dokładnie: *tojip onmayyr(a)*.

⁶ Dokładnie: *damla bolıur(u)*.

⁷ Dokładnie: *kyrıy(ry)*.

⁸ Dokładnie: *qutly bolıur(u)* (*oroztu bolıuru*).

⁹ Dokładnie: *qutsyz bolmayıry*.

do bezpośredniego odbiorcy, czyli gramatycznie 2. osoby, nie trzeciej. Co więcej, za swym informatorem tatarskim Szapszał pisze o tych wypowiedziach, że „Wszystkie wyrażenia wyżej wymienione są używane przez matki, gdy dzieci płaczą lub kapryszą,”, jakkolwiek trzy pozostałe podano w tłumaczeniu w trzeciej osobie:

- (15) *pyçak kirgiri* ‘żeby nóż wszedł!’.
 (16) *şiş kirgiri* ‘żeby rożen wszedł!’.
 (17) *awazyn uçquru* ‘żeby twój głos uleciał (tj. zamilkł)!’.

Szapszał podaje za Wajsosem jeszcze jedno wyrażenie, tym razem skierowane do narowistego konia lub nieposłusznej krowy, używane przez mężczyzn:

- (18) *mur qyryuru* ‘żeby cię zaraza wzięła (zabrała)’.

wskazując jednocześnie na podobieństwo znaczeniowe do (11). Zaznaczmy, że w (17) wypowiedź również skierowana jest do drugiej osoby, czyli bezpośredniego rozmówcy, odbiorcy dyskursu.

Jak wspominałem wyżej, ustalenia Szapszała wykorzystałem w mojej gramatyce języka krymskotatarskiego, dla którego ustanowiłem tryb złożyczący o wkładniku -*Qır* (Jankowski (2010: 149–150). Tu należy zaznaczyć, że sam Szapszał terminu tego nie używał, został od wprowadzony przeze mnie. Podałem następujące przykłady, które wynotowałem z tekstów krymskotatarskich:

- (19) *Ay gidi sen, oñmağır* ‘Ty łobuzie, oby ci się nie powiodło’.
 (20) *şişip qalğır, Çalbaş-bora* ‘obyś spuchł, Çalbaş Bora’.

Jak widać, w obu powyższych przypadkach wypowiedź skierowana jest do drugiej osoby.

Odkrycie Szapszała wykorzystałem również z Gülayhan Aqtay w naszym słowniku kazachsko-polskim, w którym hasła obejmują też wszystkie ważniejsze przyrostki słowotwórcze i gramatyczne. Podaliśmy tam (Aqtay, Jankowski 2011: 115) przyrostek -*zip* (z odmiankami -*yir*, -*kir*, -*qir*) jako „przyrostek trybu złożyczącego” z następującym przykładem:

- (21) *jayın qarışqır* ‘oby ci szczęka spuchła!; żebyś spuchł!’ (← *qarıs-* ‘drętwieć’).

W niniejszym artykule nie podejmuję się zadania zbadania wszystkich języków turkijskich pod tym kątem. Jest to wielkie zadanie, wymagające osobnego,

obszernego opracowania. Należałoby sprawdzić wiele gramatyk, opracowań gramatycznych, ale przede wszystkim słowników, gdyż gramatyki na ogół pomijają tę formę, oraz przeprowadzić badania z informatorami językowymi. W chwili obecnej możemy z całą pewnością stwierdzić, że forma ta, poza wyżej wzmiankowanym krymskotatarskim, krymskokaraimskim, tatarskim i kazachskim, jest z całą pewnością w kirgiskim, w którym istnieje to samo powiedzenie, co w kazachskim,

(22) *ğa:yıñ qarişqır* (Judachin 1965: 356),

podana wymiennie z *ğa:yıñ qarişsin* ‘oby ci szczęka spuchła’, tłumaczona jako ‘да замолчи же ты! (букв. чтоб тебе скулы свело!)’ czyli ‘zamilcz! (dosł. żeby ci szczękę wykrciło)’.

W języku tatarskim jest z pewnością więcej form, niż Wajsow podał przykładowo Szapszałowi, gdyż słownik frazeologiczny języka tatarskiego pod hasłem *mur* podaje trzy formy, jedną, jak (18), w nieco zmienionej jedynie postaci fonetycznej:

(18a) *mur qıryiri*

oraz

(18b) *mur tiygëre* dosł. ‘niech (cię) zaraza dotknie’

(18c) *mur talayiri* ‘niech (cię) zaraza zamęczy’ (Isänbät 1990: 27).

Jakkolwiek odkrycie przedstawionej wyżej formy przez Szapszała jest znaczące, a jego ostrożność badawcza godna najwyższego uznania, artykuł moim zdaniem wykazuje pewne słabości. Otóż Szapszał nie rozróżnił dwóch homofonicznych form, które – choć mogą mieć wspólny rodowód – są dwiema różnymi formami. W pierwszej części swego artykułu omówił różne wyrazy na *-QXr ~ -qor*, które wynotował z wcześniejszych prac turkologicznych, zebrane przez Vámbéryego i Radłowa, i porównał je z nazwami ludów turkijskich, takich jak *Uturgur*, *Kutrygur* i *Ujgur*. Oczywiście etymologia nazw własnych to osobna, szczególnie trudna dziedzina i tę sprawę pominię.

Jeśli chodzi o przykłady z Vámbéryego (8 pochodnych) i Radłowa (12 pochodnych), widzimy tu rozmaite rzeczowniki i przymiotniki utworzone od czasowników przyrostkiem *-QXr ~ -qor*¹⁰.

¹⁰ Niektóre z nich są niejasne i wątpliwe. Jak wiadomo, XIX-wieczne prace turkologiczne wymagają dziś często sprawdzenia i korekty.

W jakiś sposób zagadnienie usiłował uporządkować Władysław Kotwicz, redaktor „Rocznika Orientalistycznego”, który w swych „uwagach redakcyjnych”, dołączonych zresztą do artykułu na prośbę autora (Szapszał 1939: 88), podał, że „w artykule H. S. Szapszała wyrazy tureckie o przyrostku *-yur ~ -yyr* można, jak się zdaje, podzielić, zgodnie z myślą autora, na trzy następujące grupy”, po czym wymienił je. Pierwsza to „participia możliwości czy konieczności z partykułą dzierżawczą 3. os. lub bez niej”, druga to przymiotniki odczasownikowe o znaczeniu skłonności do jakiejś czynności lub stanu, trzecia zaś to rzeczowniki oznaczające narzędzia. Dwie z form wyodrębnionych przez Kotwicza można sprowadzić do jednej, właśnie tej, o jakiej pisałem (przymiotniki i rzeczowniki -*QXr ~ -qor*).

Przyrostek ten dobrze jest znany w turkologii i nie ma potrzeby dalej rozwodzić się nad nim, zob. *kačkur* ‘uciekinier’, *tojjur* ‘szybko nasycający się’ (Räsänen 1957: 130) oraz np. podany jako kazachski i nogajski *alyyr* ‘mogący wziąć’, *učqyr* ‘mogący latać’ (Tenišev 1988: 333), pomijając wątpliwe wyjaśnienia etymologiczne w tej gramatyce.

Trzeba też zwrócić uwagę na niejednolite tłumaczenie przykładów (1–13) przez Szapszała. Otóż wypowiedzenia (1–4) Szapszał tłumaczy zarówno rzeczownikowo „ten, który...”, jak i czasownikowo „żeby...”, podczas gdy dalsze (5–13) – tylko czasownikowo.

Powracając do przedmiotowej formy wyrażającej życzenie, można ustalić, co następuje:

1. Odniesienie do drugiej osoby jest często domyślne lub wskazane przez zaimek (*sen* ‘ty’) lub przyrostek dzierżawczy podmiotu, jeśli występuje, np. *jayın* ‘twoja szczęka’. Jednak podstawowe odniesienie jest do osoby, o której mowa, czyli gramatycznie 3 os. Potwierdza to po pierwsze sama konstrukcja jak (21), dosłowne znaczenie ‘szczęka-twoja krzywić się-niech’, po drugie wymiennosc z trybem zachęcającym, jusywem, często nazywanym trybem rozkazującym 3 os. *-sXn*.
2. Modalny charakter tej formy jest oczywisty. Chodzi tu o modalność często nazywaną w językoznawstwie i semantyce *emotive modality* ‘modalnością uczuciową’ (zob. już Lyons 1977: 727), która wyraża stosunek uczuciowy lub moralny mówcy do czynności, stanu, procesu, zdarzenia, a pośrednio do przedmiotu (gramatycznego podmiotu) tychże. Rentsch (2013: 54) nazywa to *viewpoint modality*, ponieważ chodzi tu o spojrzenie mówiącego na czynność z pewnego stanowiska. Jest to – w odróżnieniu od modalności epistemicznej, deontycznej i aletycznej – taki rodzaj modalności, która nie

łączy się z aspektem, przez co często w językach oznaczana jest wykładnikami czasownika i traktowana jako tryb (angielski *mood*).

3. Ograniczoność użycia form złożyczących oraz ich idiomatyczność przeczy temu, by formy złożyczące uznać za gramatyczne. Zgodnie z postulatem nieograniczonej łączliwości przyrostka z czasownikiem, byśmy mogli mówić o formie gramatycznej, należałoby przyrostek *-γur(u) ~ -γyr(y)* uznać za słowotwórczy, a ze względu na idiomatyczność, za występujący jedynie w zwrotach. Wiadomo jednak, że pewne formy gramatyczne mają ograniczenia semantyczne, które zawężają ich występowanie, na przykład w języku angielskim nie wszystkie rzeczowniki mogą występować w liczbie mnogiej, a w języku polskim nie wszystkie czasowniki mogą być dokonane i niedokonane. Omawiana forma złożycząca zaś ma szczególne ograniczenia pragmatyczne, gdyż ociera się o pewne zakazy zwyczajowe, łamie tabu oraz postulat grzeczności językowej. Trudno przecież w normalnej sytuacji pragmatyngwistycznej bez ograniczenia, wobec osób bliskich, starszych, gdy istnieje nakaz używania form grzecznych, uprzejmych lub zakaz używania form obelżywych, poniżających, używać form złożyczących, chyba że przenośnie lub żartobliwie. W normalnej sytuacji językowej źle życzymy tylko osobie, która w naszym rozumieniu na to zasługuje lub gdy jesteśmy wzburzeni, rozgniewani. Wydaje się więc, że z pewną ostrożnością możemy te formy uznać za tryb.
4. Ostatnia wreszcie sprawa, to wygłosowa samogłoska, *-X*. Jak stwierdza Szapszał (1939: 84), samogłoska ta czasami jest słyszalna dość wyraźnie, czasami w ogóle nie słyszy się jej. Według mnie nie ma żadnej podstawy, by traktować ją wraz z samą formą jako „partykułę dzierżawczą 3 os.” (jak sądzi Kotwicz, w: Szapszał 1939: 89), zwłaszcza, że w żadnym innym języku formy z *-X* nie są poświadczane. Według mnie samogłoska jest zjawiskiem czysto fonetycznym bez żadnego uzasadnienia semantycznego, tak jak w „nogajskiej” odmianie języka krymskotatarskiego, widocznym w formach progresywnych, np. *-A yatri ~ -A catrı* (Jankowski 2010: 133).

3. Słownik karaimsko-rosyjsko-polski

Wkład Szapszała do prac nad wyżej wymienionym słownikiem jest znaczny. Po pierwsze obok Baskakowa ze strony rosyjskiej i Ananiasza Zajączkowskiego ze strony polskiej, Szapszał był redaktorem tego słownika ze strony Karaimów litewskich, formalnie żyjących wówczas w Związku Radzieckim. Po drugie wraz

z takimi badaczami, jak N. A. Baskakow, A. Dubiński, Ch. F. Ishakowa, R. M. Iżbulatowa, K. Musajew, A. Zajączkowski i W. Zajączkowski, Szapszał był jego autorem. Co więcej, jak dowiadujemy się z przedmowy Baskakowa, największy udział w pracach nad słownikiem, które ciągnęły się bardzo długo, gdyż od 1950 do 1973 r., mieli właśnie Szapszał, Dubiński i Ishakowa (KRPS 8). I tak Szapszał przygotował dla celów słownika w 1957 r. około 5 000 haseł „słownictwa leksyki starokaraimejskiej”. Niezależnie od tego jest on autorem około 10 000 haseł słownictwa krymskokaraimejskiego (KRPS 8). Łącznie zatem na 17 400 haseł, jakie znalazły się w słowniku, aż ok. 15 000 jest autorstwa lub współautorstwa Szapszała. Dokładną liczbę trudno jest podać, gdyż wiele haseł jest wspólnych dla wszystkich trzech lub dwóch z trzech dialektów języka karaimejskiego. Hasła Szapszała oznaczone są literą III (= Szapszał), przeważnie są to te, przed którymi widnieje litera *k* (=dialekt krymski).

Ogólnie rzecz biorąc, materiał Szapszała, zwłaszcza krymski, jest bardzo dobry. Widać to zwłaszcza w zestawieniu z innymi hasłami krymskimi, np. *фэлек k* (*ar*) [fɛlek III] ‘небесная сфера | firmament’ (KRPS 596), wobec *фаляк k* [falak Par 86 v. 6] ‘судьба | los’ (KRPS 593). Tu od razu rzuca się w oczy błąd redakcyjny. Jeden i ten sam wyraz podano w różnych miejscach w słowniku na podstawie różnych transkrypcji, przy czym prawidłową jest transkrypcja Szapszała, zaś druga – niepodanego autora – jest błędna¹¹. Drugi błąd to potraktowanie obu haseł jako odrębnych i brak wzajemnych odsyłaczy. W istocie mamy tu do czynienia z zapożyczeniem tureckim w krymskotatarskim, które przeszło do krymskokaraimejskiego, a którego ostateczne źródło jest w języku arabskim, o dwóch podstawowych znaczeniach: 1. ‘niebios; nieboskłon; firmament’; 2. ‘przeznaczenie; los’, z czego drugie jest wtórne. Takich błędów w słowniku jest dość dużo. W części powstały one z powodu trudnych warunków pracy redakcji, bowiem redaktorzy pracowali w różnych krajach, mając kłopoty z koordynacją prac.

Różne niedoskonałości widoczne są też w hasłach Szapszała. Można tu wskazać na:

1. Hasła błędne, np. *зӱр- k* [гӱрмэк III] ‘подбегать | podbiegać’ (KRPS 162). Prawidłowo powinno być *джӱр-* lub *ӱӱр-* ‘бежать | bieć’; *эб k* [эб III] ‘акушерка | akuszerka’ (KRPS 653), obok prawidłowych *ebanay*, *ebe*; jest to wyraz złożony, powstały ze ściągnięcia *ebe* i *anay*, w związku z czym mechaniczne wyodrębnienie składnika *eb* z *ebanay* jest niewłaściwe.

¹¹ Chyba, żeby uznać to za transliterację, ale i tak redakcja powinna zamienić transliterację na transkrypcję.

2. Hasła wątpliwe, np. *айлангыч* [айлангыч III] ‘колесница | rowóz, rydwan’ (KRPS 53).
3. Niespójne objaśnienia, np. *бэхъсун к (ar)* [behсун III] ‘грустный | smutny, smętny, żaloszny’ (KRPS 153), ale *бэхъзун к (ar)* [бэхзун III] ‘опечаленный, унылый, скучный | zasmucony, zmartwiony, smutny, smętny, markotny’ (*tamże*) i *бэхъзун к (ar)* [бэхзун III] ‘печальный | smutny, żaloszny’ (*tamże*); *тоху-к* [тохумақ III] ‘вязаць; ткать | wiązać; ткаć’ (KRPS 540), ale *тохы-к* [тохымақ III] ‘вязаць | wiązać’ (*tamże*).

4. Podsumowanie

Analiza wkładu Szapszała do rozwoju badań turkologicznych, dokonana na podstawie jego dwóch prac – samodzielnego artykułu oraz udziału w pracach zespołowych nad słownikiem – pokazuje, że Szapszał był badaczem bystrym i rzetelnym. Miał też dobrą orientację w literaturze turkologicznej i bardzo dobrą znajomość języków turekijskich. Niestety, jakość jego prac obniża brak systemowości i pewnego uporządkowania. Wynika to zapewne z tego, że Szapszał nie mógł zdobyć porządnego wykształcenia orientalistycznego i metodologii badawczej, co oferowały wówczas czołowe uczelnie zachodnie. Zaznaczmy jednak, że podobne niedoskonałości zarzuca się dziś także innym dawniejszym badaczom, takim jak Aleksander Kazembek lub nawet Wilhelm Radłow. Szapszał z pewnością zdawał sobie sprawę ze swych słabości, prosząc o pomoc tak wybitnych uczonych o sławie międzynarodowej, jak Tadeusz Kowalski, czy w wypadku omawianego artykułu – Władysław Kotwicz, redaktor „Rocznika Orientalistycznego”, co bardzo dobrze świadczy o nim jako o człowieku pozbawionym pychy.

Bibliografia

- Aqtay, Gülayhan, Henryk Jankowski, *Słownik kazachsko-polski*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2011.
- Çulha, Tülay, *Karaycaın Karşılaştırmalı Grameri. Fonetik–Morfoloji (Kırım Ağzı Esasında)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, nr 47, İstanbul, 2010.
- KRPS = Баскаков, Н. А., Зайончковский, А., Шапшал, С. М. (red.), *Караимско-русско-польский словарь*, Москва, Русский Язык [strona tytułowa także w języku polskim: Redakcja: N. A. Baskakow, S. M. Szapszał, A. Zajączkowski (red.), *Słownik karaimsko-rosyjsko-polski*, Moskwa, Wydawnictwo Russkij Jazyk], 1974.
- İsänbät 1990 = Исәнбәт, Нәкый, *Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда*, t. I А–К (1989), t. II Л–Һ (1990), Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1989–1990.
- Jankowski, Henryk, *Język krymskotatarski*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2010.

- Judachin 1965 = Юдахин, К. К., *Киргизско-русский словарь*, Москва, Советская Энциклопедия, 1965.
- Lyons, John, *Semantics. Volume 2*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- Musaev 1964 = Мусаев, К. М., *Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология*, Москва, Наука, 1964.
- Musaev 1977 = Мусаев, К. М., *Краткий грамматический очерк караимского языка*, Москва, Наука, 1977.
- Prik 1976 = Прик, О. Я., *Очерк грамматики караимского языка (крымский диалект)*, Махачкала, Дагучпедгиз, 1976.
- Pritsak, Omeljan, *Das Karaimische*, [w:] *Philologiae Turicae Fundamenta*, t. I, red. Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmut Scheel, Zeki Veledi Togan, Wiesbaden, Franz Steiner, 1959, s. 318–340.
- Räsänen, Martti, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, „Studia Orientalia” nr 21, Helsinki, 1957.
- Rentsch, Julian, *Modality in the Turkic Languages. Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective* [niepublikowana rozprawa habilitacyjna, Uniwersytet im. J. Gutenberga, Moguncja], 2013.
- Szapszał, Hadży Seraja, *Staroturecki przyrostek -γur(u) ~ -γγr(y) zachowany gdzie niegdzie we współczesnej mowie potocznej*, „Rocznik Orjentalistyczny” 1939 [1938], nr 14, s. 81–90.
- Tenišev 1988 = Тенишев, Э. Р. (red.), *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Морфология*, Москва, Наука, 1988.